

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՍՏԵՓԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԻ ԿԱԶՄԱԾ՝ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ (1917 Թ.)

Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման հարցը 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո առաջնահերթ պլան է մղվում: Հարցի լուծման համար բազմաթիվ քննարկումներ ու խորհրդակցություններ են տեղի ունենում Պետրոգրադում և Թիֆլիսում: Ժամանակավոր կառավարության Ներքին գործերի նախարարությանը կից կազմված հատուկ հանձնաժողովում ընդունվում է Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման մի ծրագիր, որն անվանում են *նախարարական*¹: Այն ուղարկվում է Թիֆլիս՝ Անդրկովկասյան առանձին կոմիտեի հաստատմանը, որին կից ևս ստեղծվում է հանձնաժողով՝ հարցը քննարկելու համար: Հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվում են անդրկովկասյան գլխավոր ազգություններից երեքական ներկայացուցիչներ²:

Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման նախագծի հեղինակներից էր գյուղատնտես Ստեփան Իվանի Կամսարականը, որը 1917 թ. օգոստոսի 6-ին և 7-ին ընթացող հայ պատգամավորական միջկուսակցական ժողովի ժամանակ հանձնաժողովականներին ներկայացնում է իր կազմած նախագծի պատճենները և քարտեզը՝ մանրամասն ներկայացնելով դրանք³:

Հարցը քննարկվում է նաև 1917 թ. հոկտեմբերի 6-ին՝ համահայկական խորհրդակցության ժամանակ: Ստ. Կամսարականը դարձյալ ներկայացնում է նախագիծը՝ նախ, սահմանների ձևավորման վերաբերյալ պատմական ակնարկում նշելով, որ ցարական Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետևանքով հայկական շրջանները մի գավառից վերցվել և կցվել են մուսուլմանական գավառներին, որպեսզի հայերը մեծամասնություն չկազմեն. այդ պատճառով էլ 38 հայաբնակ գավառներից միայն

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ) ֆ. 375, ց. 1, գ. 6, էջ 1-21:

² Кавказское слово, Тифлис, 29.VIII.1917.

³ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 144, թ. 78:

չորսում էին հայերը մեծամասնություն կազմում⁴: Այնուհետև անդրադառնալով իր ներկայացրած նախագծին՝ նշում է, որ ինքն այն կազմել է Անդրկովկասյան առանձին կոմիտեի անդամ Միքայել Պապաջանյանի առաջարկությամբ և կողմնակից է հայաբնակ շրջաններից ձևավորելու մեկ նահանգ: Դրան դեմ են արտահայտվում դաշնակցականներ Ավետիք Շահխաթունյանը և Գևորգ Խատիսյանը: Երկարատև քննարկումներից հետո նիստում համաձայնվում են Ստ. Կամսարականի գծած սահմաններին, սակայն ֆրակցիաների քվեարկության ժամանակ ընդունվում է Ստ. Կամսարականի նախագծի՝ վարչատարածքային ներքին բաժանման երեք նահանգների սկզբունքը⁵:

Սույն փաստաթուղթը ներկայացնում է Ստ. Կամսարականի կազմած նախագիծ-ծրագիրը՝ երկու տարբերակով, որոնք կարող էին հիմք դառնալ ապագա հայկական տարածքի սահմանների համար: Առաջին տարբերակով հայկական նահանգը պետք է բաղկացած լիներ 16 գավառից, երկրորդով՝ 15: Դրանց հիմնական տարբերությունն այն էր, որ քաղաքական պահանջներ ներկայացնող հայերը պետք է ունենային նվազագույն և առավելագույն ծրագրեր՝ դրանք առաջադրելու և անհրաժեշտության դեպքում մանրելու համար: Փաստաթուղթը պահպանվում է ՀՀ Ազգային արխիվի՝ Վրաստանում Հայոց ազգային խորհրդի ֆոնդում, փաստաթուղթը կազմված է ռուսերենով և մեքենագրված է: Հրապարակվում է լեզվաոճական աննշան փոփոխություններով:

ՄԱՀՏԵՍՅԱՆ Հ.Շ.

⁴ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Պէյրուֆ 1965 թ., Դէպքեր, դեմքեր ապրումներ, հ. Դ, էջ 26:

⁵ Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմողներ՝ Ամատունի Վիրաբյան, Գոհար Ավագյան, Ռոժենտ Գրիգորյան, Ալբերտ Կիրիմյան, Ե., 2004, էջ 199:

Города и уездные центры в пределах проектированной губернии

Города	всего	армяне	%	мусульмане	%	прочие	%
Г. Шуша	43869	23396	53.0	19121	44.0	1352	3.0
Герюсы	2201	1724	78.3	225	10.2	252	11.5
Эривань	51286	37223	72.6	12605	24.6	1458	2.8
Ордубат	5717	179	3.1	5449	95.3	89	1.6
Нахичевань	8934	2665	29.8	6026	67.5	243	2,7
Ново-Баязет	14748	14350	97.3	238	1.6	160	1.1
Александрополь	51874	45646	88.0	1074	2.0	5154	10.0
Итого:	178629	125183	70.1	44738	25.0	8708	4.9
Не вошедшие в таблицы проектированных уездов							
Ахалкалак	7055	6151	87.2	-	-	904	12.8
Карс	30515	25665	84.1	1509	4.9	3341	11.0
Кагызман	11116	8895	80.0	2129	19.2	92	0.8
Итого:	48686	40711	83.6	3638	7.5	4337	8.9
Всего:	227315	165894	73.0	48376	21.3	13045	5.7
Всего в территории							
Без городов	1902491	1093282	57.5	606777	31.9	202432	10.6
С городами	2081120	1218465	58.6	651515	31.3	211140	10.1

Проект-раздел

Составитель Р.А. Агабабов

Существующ. деление	всего	армян %	мусульман %	прочие %
Елис. губ.				
1.Нухинский с/гор.	185748	15.0	73.0	12.0
2.Арешский	99400	19.0	80.0	1.0
3.Дживанширский	75730	30.0	67.0	3.0
4.Елизаветпольский с/гор.	272477	25.0	65.0	10.0
5.Казахский	137049	44.0	50.0	6.0
6.Шушинский с/гор.	188745	52.0	45.0	3.0
7.Карягинский	89584	27.4	73.4	22.0
8.Зангезурский с/гор.	226398	44.0	55.0	1.0
9.Эрив. губ.				
10.Эриванский с/гор.	205617	52.0	45.0	3.0
11.Нахичеванский с/гор.	136859	39.9	59.8	0.3
12.Александропольский с/гор.	226080	96.0	4.0	6.0

13.Эчмиадзинский с/гор.	167786	69.0	30.0	1.0
14.Сурмалинский	104791	32.0	58.0	10.0
15.Ново-Баязетский с/гор.	188859	69.0	28.0	3.0
16.Шарур-Даралагязский Тифл. губ.	90250	31.0	68.0	1.0
1. Ахалкалак с/гор.	107173	77.9	5.9	16.9
2.Борчалинский Карс. обл.	169351	37.5	30.4	32.1
1.Карсский с/гор.	191970	43.0	32.0	25.0
2.Кагызманск. с/гор.	83208	42.0	32.0	26.0
Итого:	2947068	45.84	45.55	8.61

Вариант I - ый	всего	армяне %	мус. %	прочие %
Джраберт-Гюлист.-Гандзак	122503	58.8	30.4	10.8
Шушинский	131358	70.9	28.9	0.2
Зангезурский	136246	57.8	41.4	0.8
Шарурский	80596	10.7	80.3	9.0
Ново-Баязетский	98788	60.1	38.9	1.0
Араратский	188628	53.0	41.6	5.4
Абаран-Дарачичаг- Крбулагский	140960	70.5	25.2	4.3
Александрополь	143116	94.0	1.0	5.0
Аршарунский	85187	31.1	38.0	30.9
Лорийский	113197	69.0	15.0	16.0
Карвансарайск[ий]	87807	75.0	20.0	5.0
Ахалкалакский	140500	66.4	5.6	28.0
Карсский	191970	42.1	32.1	25.8
Кагызманский	58793	41.3	29.9	28.8
Нахичеванский	104872	44.7	55.0	0.3
Даралагязский	77970	41.5	57.2	1.3
В остальных городах	178629	70.3	25.2	4.5
Итого	2081120	58.6	31.3	10.1

Национальная территория Закавказья

Всего

Армян 1792600 /25.4%/. Мусульман 2406665 /34.2%/. Картвель 1783819 /25.4%/. Прочие 1035684 /15%/

Итого 7018768

Преобладающие национальн.

I. Картвельская

Кутаисская губ., часть Тифл. губ. Батумская область, Закатальский, Сухумский, Ардаганский и Ольтинский округа

Армян 316547 /11.1%/, Мусульман 224467 /7.9%/, Картвель 1761539 /61.8%/

Прочие 540496 /19.2%/, всего 2843049

II. Мусульманская

Бакинская губ. и градоначальство, неизменная часть Елизаветпольской губернии

Армян 197904 /10.2%/, Мусульман 1437659 /73.5%/, Картвель 9307 /0.5%/, Прочие 309228 /15.8%/ Всего [1954098]

III. Армянская

Часть Борчалинского, Ахалкалакск. уезд. Карсский и Кагызманский округи, нессорная* часть Елизаветпольск. и Эриванск. губернии

Армян 1278149 /56%/, Мусульман 744539 /16%/, Картвель 12973 /0.5%/, Прочие 185960 /8.5%/. Всего 2221621

Проект раздела на уезд[ы] С.И. Камсаракана

Вариант II		армяне %	мусульман %	прочие %
Джраберт-Гюлис.-Гандзак.	123398	57.8	31.4	10.8
Шушинский	131358	70.9	28.9	0.2
Зангезурский	136246	57.8	41.3	0.9
Шаруро-Даралаг.	90250	32.3	66.9	0.8
Ново-Баязетский	162808	62.4	33.1	4.5
Эчмиадзинский	167786	68.6	30.4	1.0
Эриванский	205617	52.0	45.5	2.5
Александропольск.	226080	89.6	4.1	6.3
Сурмалинский	104791	31.2	57.8	11.0
Лорийский	81491	65.1	14.0	20.9
Карвансарай[ский]	87807	75.1	19.8	5.1
Ахалкалакский	107173	77.2	5.9	16.9
Карсский	191970	45.8	32.1	22.1
Кагызманский	83208	41.7	31.8	26.5
Нахичеванский	136859	39.6	59.7	0.7
Итого	2036842	59.1	32.7	8.2

* Так в тексте, имеется в виду неоспоримая.

По I-му варианту преобладающий на

Армяне	%	Мусульмане	%
Джраберт-Гюлистан.-Гандзак.....	58.8	Шарурский.....	80.3
Шушинский.....	70.9	Аршарунский.....	38.0
Зангезурский.....	57.8	Нахичеванский.....	55.0
Ново-Баязетский.....	60.1	Даралагязский.....	57.2
Араратский.....	53.0		
Абаран-Дара. Крбул.....	70.5		
Александрополь.....	94.0		
Лорийский.....	69.0		
Карвансар.....	75.0		
Ахалкалакский.....	66.4		
Карсский.....	42.1		
Кагызманский.....	41.3		
В городах.....	70.3		
Всего армян.....	1218465 /58.6%/		
мусульман.....	651515 /31.3%/		

По II-му варианту

Джраберт-Гюлистан.-Гандзак..	57.8	Шарур-Даралагязский.....	66.9
Шушинский.....	70.9	Сурмалинский.....	57.8
Зангезурский.....	57.8	Нахичеванский.....	59.8
Ново-Баязетский.....	62.4		
Эчмиадзинский.....	68.6		
Эриванский.....	52.0		
Александропольский.....	89.6		
Лорийский.....	65.1		
Карвансарайский.....	75.1		
Ахалкалакский.....	77.2		
Карсский.....	45.8		
Кагызманский.....	41.7		
Всего армян	1202543 /59.1%/		
мусульман	666714 /32.7%/		

Всего армяне % мусульмане % прочие %

I. Джраберт
Гюлистан-Гандзакский

Казахский агрономический
район Елизаветпольской губ.
Карабахский агрономический
район без Гештагского казенного
общества, Джеванширского уезда
Сельское общество Эриванской
губернии IV пол. уч. Новобаязетского у.
(сел. Джиль. Кущи-дараси,
Бабаджан-дараси и Саданахач) 122503 72054 37243 13206
Итого: 122503 72054 58.8 37243 30.4 13206 10.8

Всего армяне % мусульмане % прочие %

II Шушинский

Шушинский агрономический район 131358 93097 70.9 37993 28.9 268 0.2
Всего армяне % мусульмане % прочие %

III Зангезурский

Зангезурский агрономический
район Елизаветпольской губер. 83206 53006 29114 1086
Капанский агрономический район
Елизаветпольской губ. 53040 25769 27271
Итого: 136246 78775 57.8 56385 41.4 1086 0.8

Всего армяне % мусульмане % прочие %

IV. Нахичеванский

3-пол. уч. Нахичеван. уезда
Эриван. губ. 27867 9059 18808 —
4-й 32961 13632 19329 —
2-й
без Дилин-Алмалин[ск.] сел. общ. 23853 9585 13946 322
I-ый пол. уч. Нахич. у. без
Кигранского с общ. с. Азнабюрт
Киврагского сельского общ. 20191 14557 5634
Итого: 104872 46833 44.7 57717 55.0 322 0.3

Всего армяне % мусульмане % прочие %

V. Даралагязский

1.2-й пол. уч. Шаруро-Дар. уезда 48828 20496 28051 281
2. Дилин-Алмалинск. сел. общ. 6653 4271 2382
Нахич. у. (2-ой пол. уч.)

3. 5 селен. Шагриернск. с. общ.	1488	501	987	—
4. 4-го пол. уч. Эчмиад. у. без Кошск. сел. общ.	13805	7842	6303	4660
5. Нахичеванск. уч. Кагызманск. ок.	24425	10434	8848	5133
Итого:	85187	26465	31.1 32349	38.0 26373 30.9

Всего армяне % мусульмане % прочие %

XII. Лорийский

1. Лорийский пол. уч. Борч. у				
2. Алахвердский пол. уч.	80436	53047	11387	16002
3. Борчалинск. пол. уч. без сел. общ. Геруарского				
4. I-ый пол. уч. Александр. у. без Налбандского сел. общ.	32761	25104	5547	2110
Итого:	113197	78151	69.0 16934	15 18112 16

Всего армяне % мусульмане % прочие %

XIII. Каравансарайский

1. Караван. агр. рай Елизаветпольск. губ.	80760	63648	13691	3421
2. Сел. Арданич Агбулаг Тохлуджа и Надеждино Джилского сел. общ. Новобаязетского участка /4-й пол.уч./	4169	—	3676	493
3. Сел. Семеновка и Чибухли	2878	2306	—	572
2-го пол. уч. Новобаязетского уч.				
Итого:	87807	65954	75.0% 17367	/20.0%/ 4486 /5.0%/

Всего армяне % мусульмане % прочие %

XIV Ахалкалаксий уезд 140500 93334 66.4% 7826 5.6% 39340 28%
Всего армяне % мусульмане % прочие %

XV. Карсский округ 191970 80752 42.1 61701 32.1 49517 25.8
Всего армяне % мусульмане % прочие %

XVI. Кагызманский округ без

Нахичеванского уезда 58793 24287 41.3 17579 29.9 16927 28.8

Всего армяне % мусульмане % прочие %

Всего: 1902491 1093282 57.5 606777 31.9 202432 10.6

II вариант Составитель Р.А. Агабабов проекта С.И. Камсаракана

Уезды	Всего	Армяне %	Мусульмане %	Прочие %
1. Джраберт-Гюлистан-Гандзак	123398	71380 57.8	38812 31.4	13206 10.8
2. Шушинский	131358	93097 70.9	37993 28.9	268 0.2
3. Зангезурский	136246	78775 57.8	56385 41.3	1086 0.9
4. Шарур-Даралагязский	90250	29165 32.3	60354 66.9	731 0.8
5. Ново-Баязетский	162808	101518 62.4	53893 33.1	7397 4.5
6. Эчмиадзинский	167786	115026 68.6	50963 30.4	1797 1.0
7. Эриванский	205617	106933 52.0	93504 45.5	5180 2.5
8. Александропольский	226080	202505 89.6	9251 4.1	14324 6.3
9. Сурмалинский	104791	32686 31.2	60633 57.8	11472 11.0
10. Лорийский	81491	53047 65.1	11388 14.0	17056 20.9
11. Карвансарай	87807	65954 75.1	17367 19.8	4486 5.1
12. Ахалкалакский	107173	82775 77.2	6335 5.9	18063 16.9
13. Карсский	191970	87752 45.8	61701 32.1	42517 22.1
14. Кагызманский	83208	34721 41.7	26427 31.8	22060 26.5
15. Нахичеванский	136859	54209 39.6	81708 59.7	942 0.7
Итого	2036842	1202543 59.1	666714 32.7	167585 8.2

Проект единой губернии I вариант

Уезды	Всего	Армяне %	Мусульмане %	Прочие %
1. Джраберт-Гюлистан-Гандзак	122503	72055 58.8	37243 30.4	13205 10.8
2. Шушинский	131358	93097 70.9	37993 28.9	268 0.2
3. Зангезурский	136246	78775 57.8	56385 41.4	1086 0.8
4. Нахичеванский	104872	46833 44.7	57717 55.0	322 0.3
5. Даралагязский	77970	32387 41.5	44592 57.2	991 1.3
6. Шарурский	80596	8630 10.7	64714 80.3	7252 9.0
7. Ново-Баязетский	98788	59323 60.1	38408 38.9	1057 1.0
8. Абаран-Дарачи[чаг] Крхбулаг	140960	99407 70.5	35512 25.2	6041 4.3
9. Араратский	188628	99586 53.0	78795 45.6	10247 5.4
10. Александропольский	143116	134246 94.0	1662 1.0	7208 5.0
11. Аршарунский	85187	26465 31.1	32349 38.0	26373 30.9
12. Лорийский	113197	78151 69.0	16934 15.0	18112 16.0
13. Каравансарайский	87807	65954 75.0	17367 20.0	4486 5.0
14. Ахалкалакский	140500	93334 66.4	7826 5.6	39340 28.0
15. Карсский	191970	80752 42.1	61701 32.1	49517 25.8
16. Кагызманский	58793	24287 41.3	17579 29.9	16927 28.8
Итого:	1902491	1093282 57.5	606777 31.9	202432 10.6